

Drago ŽUPARIĆ

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
BiH – 71000 Sarajevo
drago.zuparic@ff.unsa.ba

Seada BRKAN

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
BiH – 71000 Sarajevo
seada.brkan@ff.unsa.ba

MULTIDIMENZIONALNOST POJMA *TEMPLUM* U KLASIČNOJ STARINI: OD AUGURALNIH PROSTORA DO RIMSKIH HRAMOVA

Sažetak

Članak „Multidimenzionalnost pojma *templum* u klasičnoj starini: od auguralnih prostora do rimskih hramova“ istražuje evoluciju i značenje termina *templum* kroz rimsku povijest, počevši od njegovih etimoloških korijena i primjene u auguralnim ritualima pa do njegove uloge u arhitekturi i društvenom životu. Autori analiziraju etimologiju termina istražujući različita značenja koja prelaze granice fizičkog hrama, obuhvaćajući sveti prostor za rituale i božansku interakciju. Posebna pažnja posvećuje se transformaciji termina od apstraktnog ritualnog prostora do konkretnih arhitektonskih struktura tijekom razdoblja Rimskog republikanskog i Carskog doba. Također se analizira upotreba pojma *templum* u rimskoj književnosti, natpisima i dokumentima prikazujući njegovu duboku ukorijenjenost u kulturnom i religijskom kontekstu. Nadalje, članak ističe arhitektonske i društvene aspekte rimskih hramova naglašavajući njihovu ulogu u javnoj religiji, politici i urbanom pejzažu. Na kraju, članak zaključuje s naglaskom na trajnom kulturnom i arhitektonskom nasljeđu rimskih hramova koje i dalje ostaje relevantno i inspirativno u suvremenom svijetu.

Ključne riječi: etimologija termina *templum*, evolucija pojma *templum*, arhitektonska perspektiva, religijska uloga, društveno-politički značenje.

Uvod

U kontekstu antičkog Rima pojam *templum* (hram) nosi sa sobom složenost koja prelazi uobičajeno shvaćanje sakralnog prostora. Definiran kao posvećeno mjesto za komunikaciju s božanstvima i obavljanje rituala, *templum* je imao ključnu ulogu u auguralnim praksama i vjerskim ceremonijama antičkog Rima. U ovom radu istražiti ćemo kako se koncept

riječi *templum* razvio od imaginarnih granica do monumentalnih građevina, odražavajući promjene u rimskom društvu. *Templum* nećemo promatrati samo kao fizičku strukturu već i kao multifunkcionalni simbol koji se proteže kroz različite aspekte rimskog društvenog, političkog i religijskog života. Analizom korijena riječi, arhitektonskih karakteristika i kulturnih implikacija, istražiti ćemo kako *templum* utjelovljuje kompleksnost rimskog duhovnog i društvenog identiteta te kako je oblikovao kasniju zapadnu arhitekturu i kulturu.

1. Etimologija i derivati riječi *templum*: poveznice s vremenom, prostorom i poštovanjem

Izraz *templum* (lat. *templum*, -i, n. = hram) potječe iz latinskog jezika, a etimološki gledano, može potjecati od drevnih korijena. Ova riječ ima duboke korijene u religijskom i sakralnom kontekstu antičkog Rima. Postoje različita tumačenja etimologije riječi *templum*, no ona su duboko ukorijenjena u pojam odabira prostora namijenjenog komunikaciji s božanstvima ili obavljanju svetih obreda.

Pojam *templum* temelji se na indoeuropskom prajezičnom korijenu **tem-*, koji izražava ideju sječenja ili odvajanja (*temnēre*), što označava proces izdvajanja prostora namijenjenog kultu iz okolnog konteksta za potrebe rituala ili promatranja.¹ Taj određeni prostor, ili *templum*, bio je u najstarija vremena svet i služio je kao mjesto gdje se odvijala božanska komunikacija te gdje su se gradili hramovi za obavljanje religijskih obreda.

Međutim, kako je istaknuo S. Weinstock, čini se prikladnijim pozivati se na gredu postavljenu duž krova: *templum* (od *tēmno*) je rezano drvo, daska, te stoga označava kolibu sagrađenu od takvih dasaka. Značenje riječi evoluiralo je tek kasnije u konotaciju kolibe za promatranje augura, koja je morala posjedovati jedna vrata i biti uspostavljena uz ritualne formule te, figurativno, u značenje prostora za promatranje.²

Grčki odraz indoeuropskog korijena, vidljivog u latinskom pojmu *templum*, odnosi se na sječenje (τέμενος, τέμνω)³ određenog prostora, izdvojenog od okoline. Tu odvojenost ne treba shvatiti kao mehaničko stvaranje svetog prostora, već kao prepoznavanje svetosti koja se na ovaj ili onaj način manifestirala u određenom prostoru. *Templum* je također

¹ „*tem-“, Calvert WATKINS, *The American Heritage Dictionary of Indo-European Roots* (Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2000.), 90.

² Stefan WEINSTOCK, „*Templum*“, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*, XLVII (Mainz/Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1932.), 95s.

³ „*Templum*“, *Oxford Latin Dictionary* (Oxford: University Press, 1968.), 914.

morfološki povezan s glagolom (*con*)*temnĕre*, što znači „prezirati, gledati s visoka, ne poštovati“.⁴

Slični pojmovi uključuju *aedes (sacra)*, *sacellum*, *delubrum*⁵ i *fanum*.⁶ *Aedes* (svetište) označava zgradu posvećenu kultu božanstva putem ceremonija *consecratio* i *dedicatio (aedis)* [= posvećivanje, posveta (hrama)]. Nasuprot tome, *templum* ne samo da služi kao mjesto kulta već ima i civilne svrhe te se gradi na zemljištu koje je u vlasništvu imperija (*solum privatum*).⁷

Važno je napomenuti da *aedes* ne prima religijsku posvetu *consecratio* od *pontifica*, već samo uvođenje/ustoličenje (*inauguratio*) od augura. No, ponekad čak i *aedes* primaju uvođenje/ustoličenje (*inauguratio*), što ih tada čini *templima*. U Rimskom Carstvu *aedes* su bile najbrojnije, smještene na državnom zemljištu (*solum publicum*), te su često bile povezane s povijesnim događajima i kultovima. *Templum* je, prema Varonu,⁸ mjesto ograničeno određenim formulama kako bi bilo prikladno za promatranje augura.⁹

⁴ *Non temnĕre divos* = ne prezirati (poštovati) bogove. P. Vergilius MARO, *Aeneis* (P. Vergili Maronis Opera), ur. R. A. B. Mynors (1972.), VI 620; Stefan WEINSTOCK, *Divus Julius* (Oxford: Clarendon Press, 1971.), 105. U ovom djelu Weinstock objašnjava etimološku povezanost između pojma *templum* i glagola (*con*)*temnere* ističući zajedničke korijene i evoluciju značenja povezanih s odjeljivanjem, poštovanjem i prijezirom.

⁵ *Delubrum* = mjesto za očišćenje onih koji su namjeravali žrtvovati; pojam je zatim označavao uopće kuću božju.

⁶ *Fanum*, općenito, označava svako sveto mjesto (*locus sacer*) koje su posvetili svećenici (*pontifices*), no nije inaugurirano. Često se koristi za označavanje svetih građevina poput *aedes* ili *sacella*, kao i svetih područja poput *lucus* (gaj, lug, šuma). Kod pjesnika se i ne uočava razlika između *aedes*, *delubrum* i *templum*. Ono što je bilo izvan *fanum*, bilo je *profanum*.

⁷ IUSTINIANUS, *Digesta Iustiniani* 1-50 (*The Digest of Justinian*), sv. 1-4, ur. T. Mommsen, P. Krüger, A. Watson (University of Pennsylvania Press, 1985.), I 1. 1: „*Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, priuatum quod ad singulorum utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia, quaedam priuatum. Publicum ius in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus constitit.*“ Usp. također: „*Templum*“, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0063:entry=templum-cn> (28.6.2024.).

⁸ M. Terentius VARRO, *De Lingua Latina* (M. Terenti Varronis De Linguae Latinae Quae Supersunt), ur. G. Goetz; F. Schoell (Amsterdam: A.M. Hakkert, 1910.), VII 8.

⁹ U slučaju izostanka auguralne definicije, *templa* nisu smatrana *templima*, već jednostavno *aedes* (npr. *aedes Vestae*): „*Quid Tarentinos, ut Europam in tauro amittant, ut Satyrum qui apud illos in aede Vestae est, ut cetera?*“ („Što se tiče Tarentinaca, kao što je Europa izgubljena na biku, kao što je Satir koji je kod njih u hramu Veste, i kao što su ostali.“) M. Tullius CICERO, *In Verrem* (M. Tulli Ciceronis Orationes), sv. 3, ur. W. Peterson (Oxonii: e typographeo Clarendoniano, 1917.), II 4. 136-138; *Nacrť grĕkih i rimskih starina*, August MUSIĆ – Nikola MAJNARIĆ, ur. (Zagreb: 1942.), 175.

– **Templum kao prostor u nebeskim visinama:** „Hramovi“ su prvobitno bili zamišljeni kao prostranstva u nebeskim sferama, nedostupna fizičkoj prisutnosti ljudi, no posvećena kao mjesta kroz koja su se upućivale želje i molitve bogovima te prenosile poruke bogova ljudima.

„At quem deum! “qui templa caeli summa sonitu concutit.” („Ali kojeg boga! ‘koji hramove neba silno podrhtava zvukom.’“)¹⁰

„Quamquam multa manus ad caeli caerulea templa / tendebam lacrumans et blanda voce vocabam.” (Iako sam mnogo ruke prema plavim nebeskim prostorima pružao, plakao i blagim glasom zva.)¹¹

Također, nebo je moglo biti shvaćeno kao *templum*, podijeljeno na četiri dijela: lijevo na istoku, desno na zapadu, prednje na jugu i stražnje na sjeveru. LUKRECIJE, rimski pjesnik i filozof, govori o neizmjernom nebeskom prostoru: *mundi magnum templum*.¹² Rimski svećenici, auguri, koristili su ovu imaginarnu podjelu neba kako bi interpretirali volju bogova putem promatranja leta ptica i drugih znakova. Kasnije je taj posvećeni prostor spušten među ljude na zemlji zadržavajući svoju posvećenost kao sredstvo komunikacije između ljudi i bogova.

– **Templum kao sveti prostor na otvorenom:** U antičkom Rimu *templum* je također mogao označavati ne samo fizičku građevinu već i sveti prostor na otvorenom koji je bio određen za obavljanje religijskih obreda. Tako pjesnik OVIDIJE u *Metamorfozama* spominje prostorne visine: *templa petebamus Parnasia* (tražili smo parnaske visine).¹³ Prakticirana su sredstva komunikacije poput promatranja leta ptica (*auspicium*). *Templum* je u ovom kontekstu označavao sveti prostor u kojem se obavljala auguralna praksa.¹⁴ Povjesničar LIVIJE spominje da su Romul i Rem uzeli Palatin i Aventin za promatranje leta ptica, koji je augur ranije označio štapom – što se vidi u kasnijim odlomcima vezano uz inauguraciju Nume Pompilija.

¹⁰ P. Terentius AFER, *Eunuchus* (P. Terenti Afri Comoediae), ur. R. Kauer; W. M. Lindsay; O. Skutsch (Oxonii: e typographeo Clarendoniano, 1958.), 590.

¹¹ Quintus ENNIUS, *Annales* (The Annals of Q. Ennius), ur. O. Skutsch (Oxford: Clarendon, 1985.), I 48.

¹² T. Lucretius CARUS, *De Rerum Natura* (De Rerum Natura Libri Sex), ur. J. Martin (Stuttgartiae: Teubner, 1969.), V 1436: „At vigiles mundi magnum versatile templum ...” (A budni svijet je veliki višenamjenski hram ...).

¹³ P. Ovidius NASO, *Metamorphoses* (Ovid: Metamorphoses in Two Volumes), ur. F. J. Miller; G. P. Goold (Harvard University Press, 1977.–1984.), V 278.

¹⁴ *Nacr grčkih i rimskih starina*, 175.

Dakle, u ovom slučaju radi se o obrednom prostoru.¹⁵ Lukrecije spominje frazu *caeli templa* u kontekstu nebeskog prostora, neba.¹⁶

– **Templum se može shvatiti kao vidik, otvoreni prostor koji obuhvaća sve što se može vidjeti, područje, predio ili okrug.** Nakon što se povezo s tlom, *templum* je počeo imati i značenje vidikovca u starom Rimu gdje su sveti prostori često korišteni za proricanje budućnosti ili komunikaciju s bogovima putem vjerskih obreda. „*Nisi enim deus is, cuius hoc templum est omne, quod conspicis, istis te corporis custodiis liberaverit.*“ (Osim ako te bog, čiji je templum sve što vidiš, ne oslobodi spona tijela.)¹⁷ Kao vidik *templum* je povezan s prenošenjem božanskih poruka, što ga je činilo posvećenim tlom.

Etimološki tragovi prate *templum* kroz različite riječi i jezike. Latinski je imao dubok utjecaj na razvoj romanskih jezika tijekom Rimskog Carstva jer je bio administrativni, pravni i kulturni jezik. Riječi i pojmovi preneseni su u lokalne jezike, a veze između riječi u različitim jezicima često imaju zajedničko indoeuropsko podrijetlo.

Kroz vjekove i kulturne promjene, oblik i značenje riječi mogu se mijenjati. Na primjer, kod leksema *tempus* (vrijeme) došlo je do semantičke povezanosti s pojmom *templum* sugerirajući ideju označavanja vremena u hramu.¹⁸ Izraz *contemplatio* (promatranje, razmatranje) dijeli korijene s pojmom *templum* i može odražavati koncept promatranja ili meditacije u određenom prostoru.

U engleskom je izveden glagol *contemplate* iz latinskog *contemplatio* zadržavajući ideju promatranja, razmatranja ili introspekcije. **Španjolska**

¹⁵ „*Palatium Romulus, Remus Aventinum ad inaugurandum templa capiunt.*“ (Romul Palatin a Rem Aventin uzmu za promatranje leta ptica.) Titus LIVIUS, *Ab Urbe Condita* (Bks. 1–5: *Titi Livi Ab Urbe Condita*), sv. 1, ur. R. S. Conway; C. F. Walters, 1955.; Bks. 6–10, 21–25: *Ibid.* Sv. 2-3, ur. C. F. Walters; R. S. Conway, 1919. 1950.; Bks. 26-30: *Ibid.* Sv. 4, ur. R. S. Conway, S. K. Johnson, 1953.; 31-35; *Ibid.* Sv. 5, ur. A. H. McDonald, 1969.; Bks. 31-35: *Ibid.* Sv. 5, ur. A. H. McDonald, 1969.; Bks. 36–40: *Ibid.* Part 3, ur. W. Weissenborn; M. Mueller, n.d.; Bks 41-45: *Ibid.* Part 4, ur. W. Weissenborn; W. Heraeus, 1908.), I 6, 4, 6-7.

¹⁶ T. Lucretius CARUS, *De Rerum Natura* (*De Rerum Natura Libri Sex*), ed. J. Martin (Leipzig: Teubner, 1969.), I 1064.

¹⁷ J. Marević, „templum“, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik II*, 3186.

¹⁸ Stari Rimljani vjerovali su da su sveti prostori ili hramovi izvan vremena, kao neka vrsta svetih zona u kojima vrijeme dobiva posebno značenje ili čak biva zaustavljeno. Ta povezanost između pojmova *templum* i *tempus* implicira dublje metafizičko značenje svetog prostora u rimskom religijskom i duhovnom shvaćanju. Oba pojma dijele zajednički korijen *tem-*, što označava pojam mjerenja ili razdvajanja. „Templum“, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0063:entry=templum-cn> (28.6.2024.); „*temp-*“, Calvert WATKINS, *The American Heritage Dictionary of Indo-European Roots*, 90.

riječ *templo* za „hram“ također potječe od latinske riječi *templum* pokazujući kako se očuvala ista riječ indoeuropskog podrijetla u različitim jezicima. Slično, francuska riječ *temple* i talijanska riječ *tempio* također su naslijeđene iz latinskog *templum* zadržavajući značenje svetog mjesta. U suvremenom vokabularu *templum* se može koristiti u raznim kontekstima, ali uglavnom zadržava svoje izvorno značenje koje se odnosi na religijsku i duhovnu sferu. Primarna konotacija riječi ostaje vezana uz fizičke hramove ili svete prostore u rimskoj kulturi, dok je njegova simbolička ili metaforička upotreba ograničenija i ovisi o kontekstu u kojem se koristi.

2. Evolucija pojma *templum* u rimskom društvu: od augurija do arhitekture

Templum je, u rimskoj povijesti, prošao kroz kompleksnu evoluciju značenja i uporabe, odražavajući promjene u društvu kroz različita povijesna razdoblja. U ranim fazama rimske povijesti, pojam *templum* koristio se kako bi označio specifično mjesto ili prostor namijenjen obavljanju vjerskih obreda, posebice proricanju. Hramovi su tada predstavljali manje strukture ili ograđena područja gdje su svećenici pažljivo promatrali znakove božanske volje. Dakle, u svojim počecima hram je mogao biti tek imaginarna linija, koja postaje stvarna koristeći se za augurij.¹⁹

„Itaque *templum* est locus ita effatus aut ita septus, ut ea una parte pateat, angulosque quod adfixus habeat ad terram.“ (Stoga, hram je mjesto tako oblikovano ili tako ograđeno da s jedne strane ostaje otvoreno, s kutovima pričvršćenim za tlo.)²⁰

„Alii *templum* dicunt non solum quod potest claudi, verum etiam quod palis aut hastis aut aliqua tali re, et lineis aut loris aut simili re saeptum est: quod effatum est.“ (Drugi kažu da hram nije samo ono što se može zatvoriti već i ono što je ograđeno kolcima, kopljima ili sličnim predmetima te je omeđeno vrpcama, konopcima ili sličnim stvarima: što je oblikovano.)²¹

¹⁹ U starom Rimu augur je bio član vjerskog kolegija odgovoran za promatranje i tumačenje znakova (auspicija) koje su bogovi slali kao znak odobravanja ili neodobravanja bilo kojeg planiranog pothvata. Izvorno su se auguri nazivali auspiciji, ali dok je izraz *auspex* prestao biti u upotrebi i zamijenjen augurom, termin *auspicium* ostao je u upotrebi za opisivanje promatranja znakova. „Augur“, <https://www.britannica.com/topic/augur> (22.6.2024.).

²⁰ Sex. Pompeius FESTUS, *De Verborum Significatione (Sexti Pompei Festi De Verborum Significatu Quae Supersunt cum Pauli Epitome)*, ur. W. M. Lindsay (Stuttgart: Teubner, 1913.), 157, 28-29).

²¹ Maurus Servius HONORATUS, *In Vergilii Aeneidos Libros (Servii Grammatici Qui Feruntur in Vergilii Carmina Commentarii)*, sv. 1-2, ur. G. Thilo (Lipsiae: Teubner, 1878.-1884.), IV 200, 7-9.

Hram je mogao biti na onome mjestu koje je augur označio:

„*Tum adscriptis de locis, in quibus senatusconsultum fieri iure possent, docuitque confirmavitque, nisi in loco per augures constituto, quod 'templum' appellaretur, senatusconsultum factum esset, iustum id non fuisse.*“ (Tada je opisao mjesta na kojima je senatsko mišljenje moglo zakonito biti doneseno i potvrdio da, osim ako nije doneseno na mjestu određenom od augura i nazvanom „templum“).²²

Rimski autor Livije ANDRONIK (*L. Livius Andronicus*, oko 284.-204. pr. Kr.), jedan od prvih latinskih pisaca i prevodilaca, često je koristio pojam *templum* u svojim djelima. Specifična mjesta gdje se pojam *templum* koristi kod Livija Andronika mogu se naći u njegovim djelima koja su sačuvana u fragmentima. Jedan od poznatijih fragmenata gdje se spominje *templum* nalazi se u njegovu latinskom prijevodu Homerove *Odiseje*, gdje koristi ovaj pojam da bi opisao sveti prostor ili hram. Nažalost, zbog fragmentarnog stanja njegovih djela, teško je precizno odrediti sva mjesta i kontekste u kojima se *templum* koristi, ali je jasno da je pojam imao važnu ulogu u njegovim prijevodima i adaptacijama grčkih tekstova. Evo jednog mjesta iz Andronikovih *Tragedija* gdje navodi *templum* da označi hram.

„*Quin quód parere <mihi> uos maiestás mea / procát, toleratis témploque hanc dedúcitís?*“ (Pa zar moja veličanstvenost ne zahtijeva od vas da se pokoravate, trpite ovo i vodite je u hram?)²³

Gnej NEVIJE (*Gnaeus Naevius*, oko 270.-204. pr. Kr.), kao i mnogi drugi rimski autori, koristi riječ *templum* s osnovnim značenjem svetog ili posvećenog mjesta. Iz konteksta rimskog književnog nasljeđa možemo zaključiti da je Nevije, kao i njegovi suvremenici, koristio ovaj pojam u skladu s općeprihvaćenim značenjima svojeg vremena, prije svega u religijskom smislu, *templum* označava fizički hram ili svetište posvećeno bogovima, što potvrđuje i sljedeći citat:

„*Novem Iovis concordés filiae sorores / Postquam avem aspexit in templo Anchisa, / sacra in mensa penatium ordine ponuntur.*“ (Devet složnih Jupiterovih kćeri, sestre, nakon što je Anhis ugledao pticu u hramu, sveti predmeti kućnih bogova postavljeni su redom na stolu.)²⁴

²² Aulus GELLIUS, *Noctes Atticae* 1-20 (*A. Gelli Noctes Atticae*), sv. 1-2, ur. K. Marshall (Oxonii: e typographeo Clarendoniano, 1968.), XIV 7, 7,1-5. Značajna *senatus consulta* bi se uklesavala u broncu i izlagala javno. Senat se često sastajao iz sigurnosnih razloga, ili zbog praktičnosti, u hramu (hram Bellone, hram Apolona Palatina). *Nactr grčkih i rimskih starina*, 201.

²³ L. Livius ANDRONICUS. *Tragoediae (Scaenicae Romanorum Poesis Fragmenta)*, sv. 1, ur. O. Ribbeck (Lipsiae: Teubner, 1897.), 13.

²⁴ Cn. NAEVIUS. *Bellum Punicum (Fragmenta Poetarum Latinorum Epicorum et Lyricorum praeter Ennium et Lucilium)*, ur. W. Morel (Lipsiae: Teubner, 1927.), I. 3.1.

Kao i kod drugih rimskih autora, *templum* kod ENIJA (*Quintus Ennius*, 239.-169. r. Kr.) primarno označava fizički hram ili svetište posvećeno bogovima. Ovaj pojam koristi se za opisivanje mjesta gdje se obavljaju religijski obredi, prinošenja žrtava i molitve. Primjer korištenja pojma *templum* kod Enija može se naći u fragmentima njegova epskog djela *Anali* gdje opisuje razne hramove i svetišta. Iako su mnogi dijelovi njegovih djela izgubljeni, preostali fragmenti daju nam uvid u to kako je Enije koristio ovaj pojam u kontekstu opisivanja svetih i važnih prostora.

„*Quamquam multa manus ad caeli caerula **templa** / Tendebam lacrumans et blanda uoce uocabam.*” (Premda sam mnoge ruke prema nebeskim plavetnim hramovima pružao plačući i blagim glasom ga zvao.)²⁵

„*O pater, o patria, o Priami domus, / saeptum altisono cardine **templum**.*” (O oče, o domovino, o Prijamova kućo, okruženi hrame s visokim, zvučnim vratima.)²⁶

„*Sic constituta sunt **templa** Iovi Ataburio, Iovi / Labryandio.*” (Tako su podignuti hramovi Jupitera Ataburija i Jupitera Labrijandija.)²⁷

Kao i kod mnogih drugih drevnih autora, djela Marka PAKUVIJA (*Marcus Pacuvius*, 220.-130. pr. Kr.), rimskog tragičara iz 2. stoljeća pr. Kr., su sačuvana samo u fragmentima, pa je teško dati precizne citate ili detaljne analize upotrebe riječi *templum* bez potpune tekstne podloge. Međutim, iz sačuvanih fragmenata možemo zaključiti da je Pakuvije koristio *templum* na način koji je bio u skladu s općim rimskim shvaćanjem svetih prostora, ali obogaćen njegovim specifičnim stilom i dramatskim potrebama.

„*Tu, mûlier, tege te et túta **templo** Liberi.*” (Ti, ženo, sakrij se i budi sigurna u hramu Libera.)²⁸

„*Templá prope adgreditur.*” (Približava se hramovima.)²⁹

*itã / hic Iouis / ante **templo*** (Tako ovdje pred Jupiterovim hramom.)³⁰

Rimski komediograf PLAUT (*Titus Maccius Plautus*, oko 254. i 250.-184. pr. Kr.) koristi pojam *templum* na načine koji obuhvaćaju fizičke, simboličke i komične aspekte prilagođavajući značenje kontekstu svojih komedija i stvarajući bogatu sliku rimskog društvenog i religijskog života.

²⁵ Quintus ENNIUS, *Annales*, I 48.

²⁶ Quintus ENNIUS, *Tragoediae (The Tragedies of Ennius)*, ur. H. D. Jocelyn (Cambridge: University Press, 1967.), *Andromacha*, 87-88.

²⁷ Quintus ENNIUS. *Varia (Ennianae Poesis Reliquiae)*, ur. J. Vahlen (Leipzig: Teubner, 1928.), vers 120.

²⁸ Marcus PACUVIUS, *Tragoediae*, 298.

²⁹ Marcus PACUVIUS, *Tragoediae*, 310.

³⁰ Marcus PACUVIUS, *Tragoediae*, 430-432.

„*Inde ignem in aram, ut Ephesiae Dianae laeta laudes grate-
sque agam eique ut Arabico fumificem odore amoene, quom me in locis Neptu-
niis templisque turbulentis servavit, saevius flucti-bus ubi sum adflicta multum.*“
(Zatim ću zapaliti vatru na oltaru da u veselju pohvale i zahvalnosti uznesem
Efeškoj Diani i da je ugodno okadim arapskim mirisom jer me je sačuvala
na Neptunovim mjestima i u nesigurnim prostorima gdje su me silno mučili
divlji valovi.)³¹

„*Neptúno has agó gratiás meo patróno, qui sálsis locís incolít pisculén-
tis, quom me éx suis locís pulchre ornátum expeditóit †templís reducém...*“ (Neptunu
zahvaljujem, mojem zaštitniku, koji živi na slanim, ribom bogatim mjestima,
što me iz svojih voda lijepo opremio i vratio u hramove ...) ³²

Komediograf TERCENCIJE (*P. Terentius Afer*, 195.-159. pr. Kr.) poslovič-
no govori o bogu koji na nebu grmi: „*qui templa caeli summa sonitu concutit.*“³³

S vremenom je pojam *templum* poprimio konkretnije značenje u kontek-
stu arhitekture, označavajući prostor ili zgradu namijenjenu obredima. Rim-
ski književni i povijesni izvori često prikazuju kako su državne ceremonije,
poput trijumfa i posebnih svečanosti, obuhvaćale posjete hramovima u čast
božanstava te traženje božanske potpore za političke inicijative. Ta praksa isti-
če prepletanje religije, politike i društvenog života u antičkom Rimu gdje su
odobravanje i naklonost bogova bili smatrani presudnima za uspjeh i legiti-
mnost političkih pothvata i javnih manifestacija.³⁴

U razdoblju Republike (509. – 27. pr. Kr.) pojam *templum* proširio
se na označavanje većih i monumentalnijih svetih prostora rezerviranih
za bogoslužje, žrtvovanje. Hramovi su postali arhitektonski kompleksi
s upečatljivim elementima poput stupova i reljefa, jasno naglašavajući

³¹ T. Maccius PLAUTUS, *Miles Gloriosus* (*Plauti Comoediae*), sv. 2, ur. F. Leo (Leipzig: Teubner, 1896.), 413.

³² T. Maccius PLAUTUS, *Rudens* (*Plauti Comoediae*), sv. 2, ur. F. Leo (Leipzig: Teubner, 1896.), 909.

³³ P. Terentius AFER, *Eunuchus*, 590.

³⁴ **Vergilijeva** *Eneida* istražuje religijske obrede, ceremonije i izgradnju hramova, ističući time predodređenost Rima za veličinu, posebice u VI. knjizi gdje Sibila komunicira s božanstvima u *Cumama*. **Tacitovi** *Anali* i *Povijesti* detaljno opisuju državne ceremonije, religijske prakse i ulogu hramova u rimskoj politici i društvu nudeći uvid u sučeljavanje religije i moći unutar Rimskog Carstva (npr. *Historiae* II 55). **Ovidijeve** *Metamorfoze* obiluju referencijama na hramove i religijske rituale, često isprepletenima s pričama o transformaciji i božanskoj intervenciji, poput priča o Atalanti i Hipomeni te Ganimedu i Hijacintu, pružajući uvid u religijske prakse i vjerovanja antičkog Rima. **Svetonije** u *Dvanaest rimskih careva* ističe kako su u čast Julija Cezara održavane zahvalne svečanosti (*supplicationes*) koje su se razvile od jednodnevnih svečanosti do proslava koje su trajale 40 do 50 dana, kao što je bilo 55. godine pr. Kr. kada je senat Cezaru odobrio svečanosti od 20 dana (*Divus Iulius*, 24).

važnost vjerskih praksi u društvu. Taj evolucijski put od apstraktnog prostora do konkretnog vjerskog mjesta odražava duboke promjene u društvenim, kulturnim i arhitektonskim kontekstima rimske povijesti.³⁵

CICERON je često koristio termin *templum* kako bi se referirao na hram u svojim djelima, poput *De Natura Deorum* i *De divinatione*, koristeći ga za raspravu o religijskim pitanjima i filozofiji.

„*At earum **templa** sunt publice vota et dedicata.*” (Ali njihovi hramovi su javno zavjetovani i posvećeni.)³⁶

„*Nec vero somnia graviora, si quae ad rem publicam pertinere visa sunt, a summo consilio neglecta sunt. Quin etiam memoria nostra **templum** Iunonis Sospitae L. Iulius, qui cum P. Rutilio consul fuit, de senatus sententia refecit ex Caeciliae, Baliarici filiae, somnio.*” (A ni ozbiljniji snovi, čak i ako se tiču države, nisu zanemareni od vrhovnog vijeća. Čak je i L. Julije, koji je bio konzul s P. Rutilijem, prema odluci Senata obnovio hram Junone Sospitae na temelju snova Cecilije, kćeri Balearicine.)³⁷

Nadalje, hramovi trebaju biti oslobođeni i zaštićeni od gnjeva bogova (...*templa liberata et effata habento*).³⁸

Povjesničar LIVIJE koristi pojam *templum* u širem kontekstu uključujući i značenje suda ili sudnice, kao što se vidi u rečenici: *egressus curia in templo magistratuuum consedit* (izašavši iz vijećnice, sjeo je u sudnicu).³⁹ Također ga upotrebljava u kontekstu vijećnice, kao što se vidi u rečenici: „*simul templo excedemus*” (izići ćemo skupa iz vijećnice).⁴⁰ Ovisno o kontekstu, *templum* može označavati i azil, odnosno utočište, kao u izrazu: „*sub tutela inviolati templi*” (pod okriljem nepovredivog prostora).⁴¹

VARON, priznati stručnjak za latinski jezik, religiju i arhitekturu, detaljno razmatra jezični aspekt pojma *templum* u svojem djelu *De lingua Latina*. Varon navodi da se *templum* može nazivati na tri načina: prema

³⁵ „Templum”, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0063:entry=templum-cn> (28.6.2024.).

³⁶ M. Tullius CICERO, *De Natura Deorum* (M. Tulli Ciceronis Scripta Quae Manserunt Omnia), Fasc. 45, ed. W. Ax, (Lipsiae: Teubneri, 1933.), III 43.

³⁷ M. Tullius CICERO, *De Divinatione* (M. Tulli Ciceronis Scripta Quae Manserunt Omnia), part 4, sv. 2, ur. C. F. W. Mueller (Lipsiae: Teubneri, 1890.), I 4, 8-13.

³⁸ M. Tullius CICERO, *De Legibus* (*Cicéron: Traité des Lois*), ur. G. de Plinval (Paris: Les Belles lettres, 1968.), II 21, 7.

³⁹ Titus LIVIUS, XXIII 10, 5, 1-2.

⁴⁰ Titus LIVIUS, XXVI 31, 1, 1-2.

⁴¹ Titus LIVIUS, II 1, 4, 2-3.

prirodi (u nebu),⁴² prema pretkazivanju (na zemlji) i prema sličnosti (pod zemljom). Ta klasifikacija pruža dublje razumijevanje značenja riječi *templum* u različitim kontekstima. Između ostalog piše:

„*Templum* tribus modis dicitur: ab natura, ab auspicando, a similitudine; <ab> natura in caelo, ab auspiciis in terra, a similitudine sub terra.“ (*Templum* se naziva na tri načina: prema prirodi, prema pretkazivanju, prema sličnosti; prema prirodi u nebu, prema pretkazivanju na zemlji, prema sličnosti pod zemljom.)⁴³

U razdoblju **kasne Republike** niknuli su s urbanizacijom monumentalni hramovi na Rimskom forumu (*Forum Romanum*), poput Saturnova hrama i Jupiterova hrama, poznatog i kao *Optimus Maximus*. Ti su hramovi postajali sve impozantniji odražavajući političku i vojnu moć Rima. Na primjer, često se mogao vidjeti natpis na hramu *HOC TEMPLUM IOVIS OPTIMI MAXIMI* (Ovaj hram Jupitera, Najboljeg i Najvećeg)⁴⁴ jasno ukazujući na konkretnu arhitektonsku strukturu posvećenu bogu Jupiteru.

U doba **Cezara i Augusta** *templum* je poprimio i izrazitu političku simboliku, pretvarajući se u alat za afirmaciju političke moći te stvarajući vezu između vladajućih struktura i božanskog. Augustov Forum u Rimu izrastao je u središte monumentalnih hramova odražavajući Augustovu povezanost s božanskim te njegovu ulogu u preporodu društva. Javni i privatni hramovi razlikovali su se po funkciji, a izgradnja novih hramova postala je značajna politička djelatnost kojom su vladari jačali svoju vezu s bogovima i učvršćivali svoj legitimitet. Posebno su Gaj Julije Cezar i August koristili religijske institucije i izgradnju hramova kako bi ojačali svoju političku moć. Oktavijan August, osiguravši svoju vlast kao prvi rimski car, pokrenuo je obnovu i gradnju brojnih hramova kao dio šireg programa revitalizacije i restauracije Rima. Ti hramovi, osim što su služili vjerskim svrhama, promicali su i kult ličnosti vladara ističući njihovu predanost

⁴² Pojam *templum* mogao se koristiti za označavanje neba kao svetog prostora. *Templum* prema prirodi (*ab natura*) predstavlja cijeli prostor neba i podijeljen je u svrhu proricanja. Rimljani su ga podijelili na četiri dijela, a Etruščani su dodatno razdijelili na šesnaest dijelova. Prorok je koristio sveti zakrivljeni štap (*lituus*) kako bi stvorio linije *cardo* i *decumanus*, dijeleći svijet na istočnu i zapadnu polovicu. Te su linije imale ulogu u proricanju gdje su se znakovi na nebu tumačili prema dijelu u kojem se pojavljuju. Autori poput Varona, Sex. P. Festa i Cicerona pridonose razumijevanju značaja lijeve strane, južne orijentacije i podjele neba na dijelove. Arthur Lincoln FROTHINGHAM, „Ancient Orientation Unveiled: II“, *American Journal of Archaeology*, sv. 21, br. 2 (travanj - lipanj 1917.), (Boston: Archaeological Institute of America, 189.

⁴³ M. Terentius VARRO, *De Lingua Latina*, VII 6, 2-4.

⁴⁴ Sintagma *hoc templum Iovis Optimi Maximi* pojavljuje se na primjer kod Cicerona: M. Tullius CICERO, *De Lege Agraria*, I 18.

bogovima. Izgradnja i obnova hramova za vrijeme Cezara i Augusta doprinijeli su stabilnosti i jedinstvu Rimskog Carstva, povezujući njegove različite dijelove kroz zajedničko štovanje istih božanstava i religijskih običaja.

U razdoblju **ranog Rimskog Carstva** *templum* je primarno označavao posvećeni prostor ili hram. To su bila središnja mjesta za obavljanje vjerskih obreda, žrtvovanja i proricanja. Najstariji i najveći hram rimskog državnog kulta na Kapitoliju, posvećen Jupiteru, Junoni i Minervi, bio je centar rimskog državnog kulta, ključan za donošenje odluka o objavljivanju rata, potpisivanje međunarodnih ugovora i prinošenje žrtava vojskovođa. Pobjednički imperatori su u trijumfalnoj povorci prvo posjećivali taj hram. Mnogobrojni hramovi u čast Jupiteru, često smješteni na brežuljcima, simbolizirali su rimsku moć. U njegovu čast održavale su se Plebejske i Kapitolijske igre, vinske svetkovine te svečana obredna gozba (*epulum Iovis*) u rujnu i studenom.⁴⁵

Nakon vladavine Cezara i Augusta hramovi su i dalje zadržali važnu ulogu u kulturi, religiji i politici **tijekom Rimskog Carstva**. Nastavili su služiti kao mjesta religijskih praksi, političke simbolike te kulturnih događaja. Rimljani su redovito posjećivali hramove radi molitava i obreda, dok su vladari gradili ili obnavljali hramove kako bi istaknuli svoju pobožnost i legitimitet. Hramovi su također imali ulogu kulturnih središta i podržavali ekonomiju putem prihoda od darova.

U kasnom Carstvu, s usponom kršćanstva, značenje hrama počelo se mijenjati. Kršćanske crkve zamijenile su tradicionalne rimske hramove, a stari rimski hramovi ponekad su prenamijenjeni i korišteni kao izvor materijala za izgradnju kršćanskih crkava.⁴⁶

S padom Zapadnog Rimskog Carstva značaj klasičnih hramova počeo je blijedjeti, a u srednjem vijeku kulturne promjene dovele su do novih oblika sakralne arhitekture. Dakle, značenje i uporaba riječi *templum* evoluirali su paralelno s promjenama u rimskom društvu, od rane Republike do pada Carstva i kroz razdoblja koja su uslijedila. Utjecaji politike, urbanizacije, kulturne razmjene i religijskih promjena oblikovali su taj razvoj.

⁴⁵ „The Seven Hills”, <https://www.britannica.com/place/Rome/The-Seven-Hills#ref387604> (26.6.2024.).

⁴⁶ Richard KRAUTHEIMER - Slobodan ĆURČIĆ, *Early Christian and Byzantine Architecture* (Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin 1986.). Krautheimer opisuje kako su se hramovi u kasnom Rimskom Carstvu prenamijenili ili su korišteni za izgradnju kršćanskih crkava, pružajući arhitektonske i povijesne dokaze za tu praksu. (Poglavlje 2: „Constantinian and Post-Constantinian Architecture“).

Taj razvoj pojašnjava višeslojno značenje pojma *templum*, koje ćemo istražiti u sljedećem poglavlju i objasniti kako je taj pojam evoluirao i bio korišten u različitim kontekstima, od sakralnih i fizičkih prostora do apstraktnih i filozofskih metafora. Kroz rimske tekstove, natpise i dokumente jasno se vidi kako je *templum* bio ukorijenjen u kulturnom i religijskom kontekstu antičkog Rima. *Templum* je bio fizički hram te simbol svetosti i poštovanja, mjesto za proricanje i božansku interakciju te filozofska metafora za promišljanje i kontemplaciju.

Analizom korištenja pojma *templum* u literaturi, kao što su djela Cicerona, Lukrecija i Vergilija, te kroz natpise na rimskim hramovima, može se razumjeti kompleksnost i značenje ovog pojma u rimskoj kulturi. *Templum* je bio ključan za razumijevanje religijskog života, arhitektonske inovacije i kulturnog nasljeđa Rima, što se nastavlja kroz kasnije periode i utjecaje na zapadnu arhitekturu i kulturu.

3. Višeslojno značenje pojma *templum* u rimskim tekstovima: od svetih mjesta do filozofskih metafora

Templum u antičkom rimskom kontekstu predstavlja izraz s dubokim značenjem često korištenim u književnosti, natpisima i dokumentima. Pisci su ga često koristili kako bi dočarali ozračje svetosti i pobožnosti povezane s hramom. Evo nekoliko primjera koji ilustriraju široku uporabu pojma *templum* u antičkoj književnosti gdje je često korišten kako bi označio sveta mjesta ili hramove posvećene bogovima.

Rimski general **Scipion Afrički** (*Scipio Africanus*, 236. – 183. pr. Kr.), poznat po pobjedi nad Hanibalom, povezuje *templum* s Jupiterovim hramom gdje je navodno dobivao upute od svojeg „oca“ za vojne i političke akcije.⁴⁷

Pjesnik **Lukrecije** koristi *templum* figurativno kao sveto ili pravo mjesto, kao što je vidljivo u izrazu *templa mentis*, što označava „svetišta uma“.

„*Nec tamen hanc possis oculorum subdere visu / nec iacere indu manus, via qua munita fidei / proxima fert humanum in pectus **templa**que mentis.*“ (Ali ipak ne možeš to prikazati vidu očiju niti položiti rukama, putem koji je osiguran vjerom, blizu ljudskog srca i svetišta uma.)⁴⁸

⁴⁷ Precizna lokacija tog hrama nije uvijek jasna. No, Jupiterov hram u Rimu bio je važno mjesto za političke i vjerske aktivnosti, pa je moguće da je Scipion tamo tražio inspiraciju i upute. Njegova povezanost s Jupiterom dodatno je naglasila njegovu moć i ugled u rimskom društvu. Ciceron, „Scipionov san“ (prijevod), *Latina et Graeca*, sv. 1, br. 29, (1987.), 68.

⁴⁸ T. Lucretius CARUS, *De Rerum Natura* V 101-103.

Vergilije, osobito u epu *Eneida*, poima *templum* kao sveto mjesto posvećeno božanstvima ili vjerskim obredima. Pojam *templum* koristi i u drugim kontekstima, poput mjesta posvećenog pokojnima.

„*Praeterea fuit in tectis de marmore templum / coniugis antiqui ...*“ (Jošte mramorni hram u dvorima njezinim bješe, negdašnjem posvećen mužu ...) ⁴⁹

Ciceron, u svojim govorima *Protiv Katiline (In Catilinam)*, koristi *templum* kako bi istaknuo važnost očuvanja države i njezinih svetih institucija, kao u izrazu *templa deorum immortalium*, što znači „hramove besmrtnih bogova“. ⁵⁰ Leksem *templum* obuhvaća različite dimenzije i simbole u antičkom rimskom društvu, od vjerskih do društvenih i filozofskih. U jednom od svojih djela, Ciceron govori o onima koji su pokušali uništiti hramove i svetišta bogova naglašavajući ne samo fizičko uništavanje već i moralni grijeh povezan s takvim činom.

„*Quo etiam maiore sunt isti odio supplicioque digni qui non solum vestris domiciliis atque tectis sed etiam deorum templis atque delubris sunt funestos ac nefarios ignis inferre conati.*“ (Utoliko ti pojedinci zaslužuju još veće kazne i mržnje koji su pokušali ne samo vaše stanove i kuće nego i hramove i svetišta bogova baciti u pogubnu i grešnu vatru.) ⁵¹

Ciceron je također koristio izraz *templum* u svojem djelu *De Divinatione (O proricanju)* dok istražuje prirodu proročanstva, vjeru u božanske znakove te ulogu hramova kao svetih prostora za proricanje. *Templum* se koristi u kontekstu označavanja sakralnih prostora i mjesta proricanja, čime se dodatno naglašava njezino duboko značenje u religijskom i filozofskom kontekstu antičkog Rima.

„*Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo / Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit / Et Capitolinis iniecit sedibus ignis.*“ (Jer otac što grmi s visina (altitonans), naslonjen na zvjezdani Olimp, sam je jednom pohodio svoje grobove i hramove i bacio vatru na Kapitolijska sjedišta.) ⁵²

Pjesnik **Ovidije** u epu *Fasti* govori o rimskim festivalima i običajima kroz različite mjesece. On koristi izraz *templum* kad opisuje vjerske obrede u hramovima tijekom tih festivala naglašavajući njihovu ključnu ulogu u rimskom kalendaru. Ovidije opisuje različite hramove posvećene različitim božanstvima povezujući ih s određenim datumima i običajima tijekom festivala. *Templum* se također spominje u vezi s proricanjem, poput

⁴⁹ P. Vergilius MARO, *Aeneis* IV 457-458.

⁵⁰ M. Tullius CICERO, *In Catilinam (M. Tulli Ciceronis Orationes)*, sv. 1, ur. A. C. Clark (Oxford: University Press, 1905.), *Oratio* I 12, 2.

⁵¹ Tullius CICERO, *In Catilinam* III 22, 1-4.

⁵² M. Tullius CICERO, *De divinatione* I 19, 7-9. Isti se stihovi ponavljaju i u drugoj knjizi: *De divinatione* II 45, 13-15.

proricanja iz ptica i drugih rituala izvođenih u tim hramovima tijekom festivalskih događaja. Važnost hrama naglašava riječima:

„... *et visam primum consulit augur avem. / **Templa** patent auresque deum, nec lingua caducas / concipit ulla preces, dictaque pondus habent.*“ (... i augur se najprije posavjetova s pticom koju ugleda. Hramovi su otvoreni i uši bogova; nijedan jezik ne oblikuje molitve uzalud, a/i izrečene riječi imaju svoju težinu.)⁵³

Ovidije također povezuje *templum* s proročanskim moćima:

„*Quod si vera canunt sacris oracula **templis**, / haec illi nostro nomine dicta refer.*“ (Ako istiniti orakuli pjevaju u svetim hramovima, prenesi im ove riječi u naše ime.)⁵⁴

Primjeri natpisa na samim hramovima - dakle, na javnim natpisima (*tituli operum publicorum*) - često uključuju riječi *HOC TEMPLUM DEDICATUM EST* ili *CONSTITUTUM EST* ili *SACRATUM EST* („posvećen je ovaj hram“ ili „sagrađen“), često su se pojavljivali na rimskim hramovima posvećenim Jupiteru, naglašavajući vjersku i društvenu važnost hrama. **Natpisi na arhitektonskim ostatcima** rimskih hramova često sadržavaju *templum*, pružajući važne informacije o datiranju, graditeljima i posveti božanstvu. Naprimjer, natpis na cippu pronađenom u Augusteju u Naroni (*Augusteum Naronitanum*) svjedoči o carskom kultu u Dalmaciji.

„DIVO AUGUSTO / SACRUM / P(ublius) DOLABELLA CO(n) S(ul) / CAESARIS AUGUSTI(i) / LEG(atus) PRO PR(aetore)...“ (Božanskom Augustu. Publije Dolabela, konzul, Cezara Augusta, legat u ulozi propretora.)⁵⁵

Drugi natpis posvete, pronađen na Augustovu hramu u Puli, govori o posvećenosti caru Augustu i božici Romi, personifikaciji Rima.

„ROMAE • ET • AVGVSTO • CAESARI • DIVI • F(ilius) • PATRI • PATRIAE“ (Romi i Augustu Cezaru, božanskom sinu, ocu domovine.)⁵⁶

„IMP(erator) • CAES(ar) • L(vcivs) • SEPTIMIVS • SEVERVS • PIVS • PERTINAX • ARABICVS • ADIABENICVS • PARTHICVS • MAXIMVS • PONTIF(ex) • MAX(imvs) • TRIB(vnvs) • POTEST • X • IMP(erator) • XI • CO(n)S(vl) • III • P(ater) • P(atriciae) • PROCO(n)S(vl) ET IMP(erator)“

⁵³ P. Ovidius NASO, *Fasti* (*P. Ovidi Nasonis Fastorum Libri Sex*), ur. E. H. Alton; D. E. W. Wormell; E. Courtney (Leipzig: Teubner, 1978.), I 180-183.

⁵⁴ Albius TIBULLUS, *Carmina Tibulliana* [sp.] (*Albii Tibulli Aliorumque Carminum Libri Tres*), ur. F. W. Lenz; G. K. Galinsky (Lugduni Batavorum: E. J. Brill, 1971.), III 4, 77-78.

⁵⁵ Emilio MARIN, „The temple of the imperial cult (Augusteum) at Naronia and its statues: interim report“, *Journal of Roman Archaeology* 14 (2001.), 80-112. Natpis iz Naroni, AE 1999, 1223.

⁵⁶ CIL V, 00018.

· CAES(ar) · M(arcvs) · AVRELIVS · ANTONINVS · PIVS · FELIX · AVG(vstvs) · TRIB(vnícia) · POTES(as) · V · CO(n)S(vl) · PROCO(n)S(vl) · PANTHEVM · VETVSTATE · CORRVP(T)VM · CVM · OMNI · CVLTV · RESTITVERVNT” (Car Cezar Lucije Septimije Sever Pio Pertinaks, pobjednik u Arabiji, Adijabeni i najveći pobjednik u Partiji, Pontifex Maximus, deset puta tribun, jedanaest puta car, tri puta konzul, otac domovine (*Pater Patriae*), prokonzul i Car Cezar Marko Aurelije Antonin Pio Felix August, pet puta tribun, konzul i prokonzul, obnovili su vremenom oštećen Panteon sa svakim kultom.)⁵⁷

Arheolozi i povjesničari umjetnosti koriste ove natpise kako bi bolje razumjeli povijest, kulturu i vjerovanja povezana s tim hramovima. Natpisi pružaju ključne informacije o gradnji ili obnovi hrama, uključujući graditelje, datume gradnje i posvetu određenom božanstvu. Primjer niže navedenog natpisa svjedoči o posvećenju hrama s autoritetom cara Cezara Vespazijana Augusta i uključuju informacije o graditeljima.

„EX AUCTORITATE / IMP(eratoris) CAESARIS / T(iti) VESPASIANI AUG(vsti) / IN LOCO QUI / DESIGNATUS ERAT PER / FLAVIUM SABINUM / OPERUM PUBLICORUM / CURATORE TEMPLUM / EXTRUXSERUNT / NEGOTIATORES / FRUMENTARI(I)” (Autoritetom cara Cezara Tita Vespazijana Augusta, na mjestu koje je bilo označeno od Flavija Sabina, nadglednika javnih radova, trgovci žitaricama izgradili su hram.)⁵⁸

Nisu samo sveta mjesta (*aedes sacrae*) nazivana *templum* nego i druga ograđena mjesta koja su imala samo jedan ulaz. Tako je *Curia Hostilia* bila također *templum*, iako nije bila sveta: „*Id est falsum: nam curia Hostilia templum est et sanctum non est.*” (To je netočno jer Hostilijeva kurija je hram, ali nije svetište.)⁵⁹

„*Occupant tribuni templum postero die.*” (Tribuni su zauzeli hram sljedećeg dana.),⁶⁰ tj. *Comitium*, mjesto do foruma gdje su se držale narodne skupštine u najstarije vrijeme.

⁵⁷ Natpis na Panteonu u Rimu svjedoči o potpunoj obnovi ovog hrama sagrađenog na Marsovu polju za vladavine cara Hadrijana između 118. i 128. god.

⁵⁸ *Corpus Inscriptionum Latinarum* CIL VI 00814. Natpis je pronađen u Rimu, a potječe iz 77.-81. god.

⁵⁹ Marcus Terentius VARRO, *De Lingua Latina* (*M. Terenti Varronis De Linguae Latinae Quae Supersunt*), ur. G. Goetz; F. Schoell (Amsterdam: A.M. Hakkert, 1910.), VII 10.

⁶⁰ Titus LIVIUS, *Ab Urbe Condita*, II 56.

4. *Templum* iz arhitektonske perspektive: od etruskog podrijetla do grčke inspiracije

Ideja hrama kao „kuće“ božanstva, odražavajući antropomorfnu viziju klasičnog politeizma, utjecala je na njegovu arhitektonsku strukturu. Ta arhitektonska baština odražava evoluciju koja, iako je pokazivala utjecaj prethodnih kultura poput Etruščana i Grka, svjedoči o Rimljanima kao adaptivnim graditeljima.

Počevši s utjecajem Etruščana,⁶¹ Rimljani su nakon osvajanja Grčke inkorporirali grčke dizajne, ali su ih prilagodili vlastitim potrebama i esteticima. Tijekom 3. i 2. stoljeća pr. Kr. rimski hramovi počinju pokazivati grčki utjecaj usvajajući grčki dekorativni stil, ali zadržavajući unutarnji oltar, što je bila osobitost rimskih religijskih građevina. Osim toga, razvijeni su i forumi ili centri javnog okupljanja u čijem je središtu bio hram.⁶²

Ta povijesna tranzicija ističe pragmatičnost Rimljana u pristupu gradnji, vješto spajajući tradiciju s potrebama i preferencijama vlastite kulture. Dominacija etruščansko-italskog stila u I. i II. stoljeću pr. Kr., s karakterističnim helenističkim elementima, kao što su podij, frontalni naglasak, duboki pronaos (predvorje) i zatvorena stražnja strana, pokazuje kako je dizajn rimskih hramova bio rezultat sinteze različitih kulturnih utjecaja, a ne samo nedostatak originalnosti.

Kasniji rimski hramovi, pod utjecajem grčke umjetnosti, usvojili su tri kanonska arhitektonska stila ili reda: rimski dorski,⁶³ jonski⁶⁴ i korintski.⁶⁵ Razlike u proporcijama, peristilima i uvođenju prozora odražavale su pragmatičan pristup i kompleksnu vezu s etruščanskim i grčkim utjecajima. Rimski hramovi su širi, sa strmijim krovovima i sklonostima

⁶¹ Najraniji oblik rimskog hrama, koji je bio pod utjecajem Etruščana, prikazuje nacrt Jupiterova hrama na Kapitoliju.

⁶² „Roman Architecture“, https://www.worldhistory.org/Roman_Architecture/; „Temple“, <https://www.britannica.com/topic/temple-building> (26.6.2024.).

⁶³ M. Vitruvius POLLIO, *De Architectura (Vitruvii de Architectura)*, ur. F. Krohn (Lipsiae: Teubner, 1912.), IV 3. U Rimu, **dorski** red može se vidjeti u nekim aspektima velikih javnih građevina poput rimskih foruma i amfiteatara, gdje se koristio za stvaranje osjećaja snage i stabilnosti.

⁶⁴ M. Vitruvius POLLIO, *De Architectura* III 5. Klasični primjeri **jonskog** stila u rimskoj arhitekturi: *Hram Oktavije (Templum Octaviae)* u Rimu - izgrađen u čast sestre cara Augusta, sadržavao je jonske stupove; *Hram Saturna* na Rimskom forumu - iako je većinom izgrađen u dorskom stilu, ima elemente jonskog stila u obnovljenim dijelovima.

⁶⁵ M. Vitruvius POLLIO, *De Architectura* IV 1. **Korintski** stil, npr.: *Panteon* u Rimu, *Maison Carrée* u Nîmesu, Francuska (izgrađen za vladavine cara Augusta) - jedan od najbolje sačuvanih rimskih hramova s jasnim korintskim karakteristikama; *hram Vespazijana i Tita* na Rimskom forumu.

prema ukrašavanju. Kvaliteta izrade varirala je, a upotreba obojenog mramora postala je uobičajena. Trezori ispod hramova čuvali su bogatstva. Metode gradnje evoluirale su, a samo nekoliko hramova izgrađeno je potpuno od mramora.

Rimski hramovi razlikovali su se od grčkih pandana po visini, proporcijama i razmaku stupova. Struktura hrama bila je posvećena božanstvu, s određenim proporcijama i ritmovima poput zlatnog reza. Plan hrama varirao je, uključujući pravokutne, kvadratne ili kružne oblike, s oltarom za vjerske obrede i žrtvovanja. Hram je često imao oltar gdje su se obavljali različiti vjerski obredi i žrtvovanja.

„*Atque haec me sacra quotannis / urbe uelit posita templis sibi ferre dicatis.*” (Želi da mu te žrtve, kad sagradim grad, u posvećenim hramovima svake godine žrtvujem.)⁶⁶

ORIJENTACIJA rimskih hramova imala je značajnu simboliku, povezanu s uvjerenjem u božansku prisutnost i kozmički red. Svaki odabrani smjer često je pažljivo biran kako bi dodao duhovno značenje i povezo hram sa širim vjerskim kontekstom. Većina hramova bila je usmjerena prema određenom smjeru, često prema istoku, prema izlazećem suncu simbolizirajući stvaranje, početak i obnavljanje. Orijehtacija hrama često se povezivala s vjerskim ritualima, geografskim karakteristikama mjesta (npr. smjerovi vjetrova, tok rijeke, položaj u odnosu na obližnja brda) ili astrološkim aspektima (npr. položaj sunca, mjeseca i zvijezda), osobito u kultovima posvećenim određenim astrološkim božanstvima.⁶⁷ Hramovi su obično bili na uzvisinama, vidljivi izdaleka i dominirali su krajolikom simbolizirajući vezu s božanskim.

„... *templumque apparet in arce Minervae.*” (... na Minervinu visu hram se pokaza.)⁶⁸

Marcus Vitruvius Pollio, poznatiji kao Vitruvije, bio je istaknuti rimski arhitekt i inženjer, živio je tijekom I. st. pr. Kr. U svojem djelu *De architectura* Vitruvije elaborira na temeljnim principima izgradnje hramova naglašavajući njihovu povezanost s astronomijom i vjerskim ritualima.

⁶⁶ P. Vergilius MARO, *Aeneis* V 59-60.

⁶⁷ Vitruvije detaljno opisuje kako bi hramovi trebali biti dizajnirani i orijentirani govoreći da bi svete građevine i kipovi unutar njih trebali biti orijentirani prema večernjem dijelu neba (*spectet ad vespertinam caeli regionem*), idealno prema istoku, omogućavajući vjernicima da tijekom obreda gledaju prema izlasku sunca. Ako priroda ili lokacija onemogućavaju takvu orijentaciju, prilagodbe trebaju osigurati da hramovi budu vidljivi i usmjereni prema značajnim prirodnim ili društvenim značajkama, poput rijeka ili javnih putova, omogućujući prolaznicima lako pozdravljanje i promatranje hramova. M. Vitruvius POLLIO, *De Architectura* IV 5.

⁶⁸ P. Vergilius MARO, *Aeneis* III 531.

Orijentacija hramova prema zdravim lokacijama i izvorima vode odražava duboku brigu o božanstvima, posebice Asklepiju, božanstvu zdravlja.

„*Naturalis autem decor sic erit, si primum omnibus **templis** saluberrimae regiones aquarumque fontes in îs locis idonei eligentur, in quibus fana constituentur, deinde maxime Aesculapio, Saluti, ut eorum deorum, quorum plurimi medicinis aegri curare videntur.*“ (Prirodna ukrašenost bit će najbolja, ako se prvo za sve hramove odaberu najzdravije lokacije i prikladni izvori vode na tim mjestima na kojima će hramovi biti postavljeni, posebno oni posvećeni Asklepiju, božanstvu zdravlja, kako bi se činilo da se najviše brine o tim božanstvima čiji se lijekovi čine najučinkovitijima u liječenju bolesnika.)⁶⁹

Rasprava se često vodi o tome da li *templum* treba usmjeravati prema astronomskim smjernicama; međutim, za augura je bilo presudno odrediti strane svijeta - desnu, lijevu,⁷⁰ prednju i stražnju - s obzirom na mjesto promatranja. Varon, nadalje, detaljno opisuje način postavljanja hramova i njihovu orijentaciju prema stranama svijeta. Riječi i rituali poput augurija i auspicija često su bili nužni u ovom procesu. Auguri su odigrali značajnu ulogu u rimskom društvenom i političkom životu pružajući pomoć u interpretiranju božanske volje za važne odluke.

„*Eius **templi** partes quattuor dicuntur, sinistra ab oriente, dextra ab occasu, antica ad meridiem, postica ad septentrionem. In terris dictum **templum** locus augurii aut auspicii causa quibusdam conceptis verbis finitus.*“ (Četiri dijela njegova [Jupiterovog] hrama nazivaju se lijevi prema istoku, desni dio na zapadu, prednji dio prema jugu, stražnji prema sjeveru. Mjesto na zemlji, nazvano *templum*, zbog augurija ili auspicija definirano je nekim osmišljenim riječima.)⁷¹

Hramovi drevnog Rima često su bili usmjereni prema ključnim urbanim elementima, usklađujući se s vjerovanjima, božanstvima i lokalnim uvjetima. DEKORACIJA hramova igrala je ključnu ulogu u isticanju estetskog, simboličkog i vjerskog karaktera tog vremena čineći ih impozantnim središtima rimske religijske prakse.

U svojoj enciklopediji *Naturalis historia* (Prirodoslovlje) rimski znanstvenik i enciklopedist Plinije Stariji (*Gaius Plinius Secundus*, 23.-79. god.) pruža bogate informacije o mnogim aspektima rimske arhitekture, posebno se fokusirajući na hramove. Primjerice, Panteon, jedan od najpoznatijih rimskih hramova, bio je ukrašen po uputama atenskog umjetnika Diogena.

⁶⁹ M. Vitruvius POLLIO, *De Architectura* I 2, 7, 1-5.

⁷⁰ Fest tumači da su lijeve strane povoljniji auspiciji od desnih: „... *ut sinistra meliora auspicia, quam dextra esse existimentur.*“ Sex. Pompeius FESTUS, *De Verborum Significatione*, 339, 5-64.

⁷¹ M. Terentius VARRO, *De Lingua Latina* VII 7, 5-8, 2.

„Agrippae Pantheum decoravit Diogenes Atheniensis; in columnis **templi** eius Caryatides probantur inter pauca operum, sicut in fastigio posita signa, sed propter altitudinem loci minus celebrata.” (Atenjanin Diogen ukrasio je Agripin Panteon; među stupovima njegova hrama cijene se karijatide kao rijedak rad, kao i statue postavljene na frontonu, ali manje su cijenjene/hvaljene zbog visine mjesta.)⁷²

Fasade rimskih hramova često su krasili reljefi, skulpture i statue koje su prikazivale mitološke scene, božanstva i povijesne događaje. Stupovi s dorskim, jonskim ili korintskim kapitelima, frizovi s reljefima te razni religijski simboli dodavali su estetsku i simboličku vrijednost. Oltari u hramovima nisu zaostajali u umjetničkom ukrašavanju, a zidovi su bili ukrašeni freskama i slikama. Upotreba različitih materijala, poput bronce i mramora, doprinosila je raskošnom izgledu, dok je pažljivo osmišljena dekoracija odražavala značenje božanstava, religijskih obreda te društvenog i kulturnog konteksta.

„Praeterea fuit in tectis de marmore **templum** / coniugis antique.” (Jošte mramorni hram u dvorima njezinim bješe.)⁷³

Ta ornamentika ne samo da je doprinosila estetskom ugođaju već je i educirala posjetitelje o mitološkim i religijskim aspektima rimske kulture. Unutar hrama sveta zona, označena određenim arhitektonskim elementima, služila je održavanju vjerskih rituala. Sve te karakteristike oblikovale su prepoznatljive hramove antičkog Rimskog Carstva odražavajući važnost vjere i religijskih praksi u rimskom društvu.

5. *Templum* iz religijske perspektive

Templum, središnje mjesto rimskog vjerskog života, bilo je posvećeno različitim božanstvima, a Rimljani su ga redovito posjećivali kako bi sudjelovali u raznim vjerskim obredima, molitvama i žrtvama. Religija je igrala ključnu ulogu u društvu, a *templum* je bilo epicentar važnih vjerskih ceremonija poput proricanja, očitavanja božanske volje te proslava posebnih događaja. Veze između specifičnih božanstava i njihovih hramova bile su duboko usađene u vjerske, kultne i društvene prakse antičkog Rima.⁷⁴

⁷² C. Plinius SECUNDUS, *Naturalis Historia* (C. Plini Secundi *Naturalis Historia Libri XXXVII*) sv. 1-5, ur. C. Mayhoff (Stuttgart: Teubner, 1892.-1909.), XXXVI 38, 4-39, 1.

⁷³ P. Vergilius MARO, *Aeneis*, (eLektire.skole.hr: preveo i komentare napisao: Tomo Maretić), IV 457-8.

⁷⁴ <https://romanempirehistory.com/roman-religion/> (26.6.2024.).

Raznolikost božanstava u rimskom panteonu odražavala je kompleksnost društva, pri čemu su hramovi bili posvećeni specifičnim aspektima života, prirode ili društva. Naprimjer, hramovi posvećeni Jupiteru odražavali su veličanstvenu moć, dok su Venerini hramovi naglašavali ljubav, ljepotu i plodnost.⁷⁵ Božica Vesta, zaštitnica ognjišta, doma i obitelji, imala je svoj "hram" (*Aedes Vestae*) na Rimskom forumu. Vječni plamen koji su šest Vestinih svećenica, poznatih kao vestalke (*virgines Vestales*), održavale simbolizirao je kontinuitet rimskog državnog i društvenog života. Ako bi plamen ikada bio ugašen, vjerovalo se da to sluti veliku nesreću za Rim.⁷⁶

Vjerski kalendar i rituali bili su ključni za hramove gdje su se održavali različiti obredi, povorke, priredbe, festivali i druge manifestacije. Primjerice, festivali poput *Saturnalia* (državni blagdan u čast boga Saturna) i *Lupercalia* (u čast boga Fauna zvanog *Lupercus*)⁷⁷ imali su svoje ceremonijalne elemente koji su se odvijali u hramovima, kao što je žrtvovanje u hramu Saturna na Rimskom forumu tijekom festivala *Saturnalia*.

Religijski obredi u hramovima često su bili usmjereni na očuvanje **moralnog poretka** u društvu. Svećeničke propovijedi, žrtvovanja i rituali doprinosili su promicanju etičkih vrijednosti i društvene odgovornosti, čime su jačali moralne temelje i održavali društvenu stabilnost.⁷⁸

Vjerske prakse nisu bile samo ritualno poštovanje božanstava već su odražavale i društvene vrijednosti kroz dubok utjecaj na moral, poštovanje tradicije i zajednički društveni identitet. Hramovi su tako imali ključnu ulogu u očuvanju tih vrijednosti, a vjerski rituali često su oblikovali društvene norme i ponašanja.

⁷⁵ Michael GRANT, „The divinities of the Republic“, <https://www.britannica.com/topic/Roman-religion/The-divinities-of-the-Republic> (26.6.2024.).

⁷⁶ „Roman Gods: Ultimate Guide to Famous Myths and Deities“, <https://romanempireshistory.com/roman-gods/> (26.6.2024.).

⁷⁷ M. Terentius VARRO, *De lingua Latina* V 85, 2-3: „*Luperci, quod Lupercalibus in lupercali sacra faciunt.*“ (Luperci su nazvani jer na Lupercalijama izvode obrede u lupercalu.) O početcima Lupercalija vidi: Valerius MAXIMUS, *Facta et Dicta Memorabilia (Valerii Maximi Factorum et Dictorum Memorabilium Libri Novem cum Iulii Paridis et Ianuarii Nepotiani Epitomis)*, ur. C. Kempf (Lipsiae: Teubner, 1888.), II 2.

⁷⁸ https://mariamilani.com/ancient_rome/moral_principles_ancient_romans.htm; <https://classicalwisdom.com/culture/morality-and-religion-in-ancient-rome/> (26.6.2024.).

6. *Templum* iz društvene perspektive: središte bogoslužja i društvenog poretka

U antičkom Rimu, hramovi su bili ključni za održavanje *društvene stabilnosti i afirmacije vlasti* kroz različite religijske obrede. Religija je bila usko povezana s društvenim poretkom, a rituali provedeni u hramovima imali su značajan utjecaj na percepciju i legitimizaciju vlasti. Svećenički red, poznat kao pontifici (*pontifices*), bio je od suštinske važnosti u vođenju vjerskih obreda, a njihov društveni status i moć često su bili povezani s važnošću hrama u kojem su služili.⁷⁹ Svećenici i svećenice, zaduženi za održavanje hrama, imali su vitalnu ulogu u čuvanju društvenog poretka, uključujući organizaciju vjerskih obreda i očuvanje moralnog integriteta zajednice. Ugledni hramovi poput Panteona bili su mjesta važnih religijskih i društvenih događaja.⁸⁰

Vlasti su često koristile vjerske obrede kako bi *legitimirale svoju moć*. Povezivanje s određenim božanstvima ili sudjelovanje u vjerskim ritualima bio je način demonstracije božanske podrške vlasti. Imperatori su redovito koristili hramove i vjerske događaje kako bi istaknuli svoju božansku povezanost, a obredi su se provodili u čast vlastodržaca.

Religijski obredi u hramovima imali su cilj *očuvanja reda i harmonije* u društvu. Ritualni su bili usmjereni na smirenje božanstava, izmirenje mogućih sukoba ili prirodnih nepogoda te na očuvanje mira i ravnoteže. Vjerovanje da su bogovi zadovoljni vjerskim obredima, doprinosilo je općem osjećaju sigurnosti i stabilnosti.

Hram boga Jana (*Ianus* = staroitalski bog izlaska sunca i bog vremena) bio je značajna i poznata građevina antičkog Rima. Jan je bio bog s dva lica (mladenačko i staračko), a hram mu je posvetio legendarni kralj Numa Pompilije.⁸¹ Nije bio uobičajeni hram, već četverokutna građevina s dvojnim vratima (*ianua, -ae, f.* = vrata, ulaz u kuću). Jedno lice Jana okretalo se prema istoku, dok je drugo gledalo prema zapadu. Vrata hrama bila su otvorena za vrijeme rata kako bi bog mogao nadzirati obje strane svijeta. Kada bi zavladao mir, vrata bi se zatvarala iako su, zbog osvajačke politike Rima, često ostajala otvorena.

⁷⁹ „Pontifex Maximus”, https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Pontifex_Maximus (26.6.2024.).

⁸⁰ Michael GRANT, „Priests”, <https://www.britannica.com/topic/Roman-religion/Priests> (26.6.2024.).a

⁸¹ „Numa Pompilius ritus sacrorum tradidit. Porta Iani clausa.” (Numa Pompilije je prenio svete obrede. Vrata Jana su zatvorena.) Titus LIVIUS. *Periochae Librorum A. U. C. (T. Livi Ab Urbe Condita)*, part 4, Bks. 41–45, ur. O. Rossbach (Stuttgartiae: Teubner, 1910.), Ia 8-9.

Hramovi su također služili kao mjesta gdje se *afirmirala državna identifikacija*. Veliki hramovi na Rimskom forumu, poput Vestina hrama, Dioskurova hrama (484. pr. Kr.), Konkordijina hrama (IV. st. pr. Kr.), brojnih carskih hramova (Cezarov, Augustov, Vespazijanov, Antonina i Faustine, Romulov, Venere i Rome), bili su povezani s državnim identitetom i odražavali su kult Veste, božanstva doma i obitelji. Gradnja grandioznih hramova bila je način afirmacije snage i moći rimske civilizacije, dok je sudjelovanje u vjerskim obredima bio način afirmacije pripadnosti državi, zajednici i društvenom poretku.

Budući da su hramovi često bili središnja mjesta gdje su se održavale važne vjerske ceremonije i žrtvovanja, ta su mjesta služila kao *simbolična srca društva* gdje su se ljudi okupljali kako bi zajedno sudjelovali u obredima stvarajući osjećaj zajedništva i povezanosti, čime se održavao društveni red. Vjerski obredi i rituali u hramovima imali su snažan utjecaj na kolektivni identitet društva potičući stabilnost, red i podršku vlastima kroz božansko povezivanje.

7. Kulturni utjecaj i nasljeđe pojma *templum*

Kulturni aspekti vezani uz hramove, uključujući arhitekturu i umjetnost, ostavili su snažan pečat na vizualni identitet Rima oblikujući umjetnost kroz povijest. Pojmovi i simboli povezani s pojmom *templum* ostali su prisutni kroz stoljeća duboko utječući na kasnije kulturne i arhitektonske tradicije. Rimski hramovi, s njihovim karakterističnim stupovima i arhitektonskim elementima, ostavili su neizbrisiv trag na kasniju zapadnu arhitekturu, a obrasci poput dorskih, jonskih i korintskih stupova postali su ključni elementi klasične arhitekture.

Tijekom širenja kršćanstva u Rimskom Carstvu, crkve su preuzele ulogu hramova, pri čemu su elementi poput apsida, visokih stupova i trijumfalnih lukova iz rimskih hramova prilagođavani i integrirani u kršćansku arhitekturu. U renesansi su se europski arhitekti nadahnuli klasičnom rimskom arhitekturom koristeći hramove kao izvor inspiracije za mnoge renesansne arhitektonske projekte, uključujući crkve, palače i druge monumentalne građevine.⁸²

⁸² Tijekom srednjeg vijeka arhi građevine locirane na forumu bivale su transformirane, djelomično pretvarane u crkve (poput hrama Antonina i Faustine koji je postao crkva *San Lorenzo in Miranda*, na *Via sacra*, u razdoblju VII.-VIII. st.), dok su mnoge od njih propadale. Romulov hram je pretvoren u crkvu svetih Kuzme i Damjana. <https://smarthistory.org/early-christian-art-and-architecture-after-constantine/>; David R. COFFIN - William FLEMING, „Early Christian“, <https://www.britannica.com/art/Western-architecture/Early-Christian> (26.6.2024.).

U 18. i 19. stoljeću neoklasicizam je postao dominantan arhitektonski stil inspiriran klasičnom antičkom arhitekturom, pri čemu su arhitekti ponovno posvetili pažnju elementima poput stupova, frizova i simetrije, nasljedujući tradiciju rimskih hramova. Kroz kolonijalnu ekspanziju i globalnu razmjenu kultura koncepti hramova proširili su se na različite dijelove svijeta oblikujući kolonijalnu arhitekturu u Aziji, Africi i Americi, s čestim elementima koji odražavaju rimsku arhitekturu.

U modernoj arhitekturi simboli hramova često se koriste kao simbolički elementi koji odražavaju stabilnost, snagu ili povezanost s tradicijom. Mnoga kulturna i vjerska mjesta širom svijeta zadržavaju elemente inspirirane antičkim rimskim hramovima u oblikovanju oltara, svetišta i drugih sakralnih prostora. Pojmovi i simboli povezani s hramom održali su se kroz vjekove, prenoseći estetske, simboličke i strukturalne elemente u različite kulturne i arhitektonske kontekste, ostavljajući trajan pečat na svjetskoj arhitektonskoj baštini.

Zaključak

U klasičnoj starini pojam *templum* proizlazi iz etničkog i kulturnog spajanja indoeuropskih naroda s lokalnim stanovništvom mediteranske civilizacije. Analiza ovog koncepta ne rasvjetljava samo arhitektonske i religijske aspekte antičkog Rima već također ističe njegovu značajnu ulogu u širem društvenom i političkom kontekstu. *Templum* se otkriva kao ključna komponenta rimskog identiteta, mjesto gdje se prepleću vjerski obredi, politička moć i kulturni simbolizam. Stoga, *templum* postaje prozor kroz koji možemo bolje razumjeti i cijeniti duboku povezanost svetoga i svjetovnoga u rimskom društvu. Važnost multidisciplinarnog pristupa u istraživanju povijesnih pojmova naglašava se kako bismo mogli bolje shvatiti složenost drevnih civilizacija. *Templum* ostavlja dubok i trajan utjecaj na razvoj zapadne civilizacije ilustrirajući kako su drevni simboli ostavili trajni otisak na arhitekturi, religiji i društvenim normama kroz stoljeća.

THE MULTIDIMENSIONALITY OF THE TERM *TEMPLUM* IN CLASSICAL ANTIQUITY: FROM SACRED SPACES TO ROMAN TEMPLES

Summary

This article, on The Multidimensionality of the Concept of Templum in Classical Antiquity: From Sacred Spaces to Roman Temples, explores the evolution and significance of the templum throughout Roman history, tracing its etymological roots and application in sacred rituals to its role in architecture and social life. The authors analyze the etymology of the term, investigating various meanings that transcend the boundaries of the physical temple, encompassing sacred spaces for rituals and divine interaction. Special attention is given to the transformation of the term from an abstract ritual space to concrete architectural structures during the periods of the Roman Republic and Empire. Additionally, the use of the term templum in Roman literature, inscriptions, and documents is examined, demonstrating its deep rootedness in cultural and religious contexts. Furthermore, the article highlights the architectural and social aspects of Roman temples, emphasizing their role in public religion, politics, and urban landscapes. In conclusion, the article emphasizes the lasting cultural and architectural legacy of Roman temples, which remains relevant and inspiring in the modern world.

Keywords: *etymology of the templum, evolution of the templum, architectural perspective, religious role, socio-political significance.*